

תרבות הנוער הציוני-דתי בימנו – תהליכים ותמורות

א. רקע

בשנים האחרונות מרגישים יותר ויותר אנשי חינוך, שלנגד עיניהם מתרחש שינוי עמוק במאפייני הנוער הציוני-דתי ותרבותו; שינוי המחייב ניתוח והבנה, כבסיס להתאמת החינוך התורני המוקנה לנוער זה, לצרכיו ולאופיו. במאמר זה, ננסה להגדיר את השינויים המתחוללים בתרבות הנוער הדתי היום, תוך ניסיון לזהות את הגורמים העיקריים המניעים את התהליכים. בהמשך, ננסה להציע הבחנה בין גורמים שמאז ומתמיד השפיעו (ואף הפריעו...) לחינוך דתי, ובין גורמים חדשים שהופיעו רק בשנים האחרונות. גורמים המציבים אתגרים חדשים בפני החינוך הדתי. לבסוף, ננסה ליצור פרופיל כללי של מאפייני הנוער/ה הדתי/ת הגדל/ה בתרבות הפוסט מודרנית.

1. נתוני פתיחה

במרוצת שנת תשנ"ט נערכו שני סקרים חינוכיים, בליווי סוציולוגים וסטטיסטיקאים מומחים, בקרב חברים ב'בני עקיבא'. הסקרים שאפו לבחון את העמדות הערכיות של הנוער ביחס לתרבותו ולעולמו הדתי, וכן את ההתנהגויות האופייניות שלו, בעיקר בתחומים של תרבות הפנאי. התופעות העיקריות שנחשפו מתרחשות **בקצה המחנה ובקרב קבוצת שוליים בלבד**, אך מעסיקות את כלל הנוער בגיל תיכון, המודע לקיומן ומוטרד ממשמעותן.

ההתנהגויות שבני הנוער הדגישו בעצמם, מתחלקות לחמישה תחומים עיקריים:

1. **התנהגויות ממכרות:** למשל, עיסוק בעישון בכלל ובעישון נרגילה בפרט. במקרים קיצוניים מאוד, גם עישון סמים רכים¹.

2. **תרבות בילויים:** למשל, השתתפות במסיבות דיסקו ביתיות, ובמקרים קיצוניים, הליכה לפאבים.

3. **צניעות:** צפייה בסרטים פורנוגרפיים או גלישה לאתרים פורנוגרפיים באינטרנט וכן לפריצת נורמות והלכות בתחום ההתנהגות בין המינים.

4. **הלכתי-תרבותי:** למשל, הליכה במשך פרקי זמן ארוכים ללא כיפה, תסרוקות משונות, ועוד.

5. **מוסר בסיסי:** למשל, כתיבת 'גרפיטי' על הקירות, השחתת רכוש 'קלה', ניבולי פה, ועוד.

כאמור, אין בכוונתנו לנסות ולהצביע על ההיקפים המדויקים של כל תופעה ותופעה². בשלב זה, די לנו שהנוער בעצמו מרגיש שמתחולל בקרבו שינוי בתחומים אלו, ושהדברים מעסיקים אותו (ואת מחנכיו, השותפים לתחושותיו) מאוד. אין זה משנה לעצם הדיון מה ההיקף המדויק של כל תופעה, או אפילו האם התופעה התרחבה מאוד לעומת שנים עברו. יש בעצם קיום התופעות, ותחושות הנוער ומחנכיו לגביהן, כדי ללמד על הצורך בהתמודדות חינוכית בונה עם תרבות הנוער היום.

2. שינויים תרבותיים

משיחות שקיימתי עם מחנכים, ניתן להרכיב רשימה ממוקדת של תחומי רוחב שבהם באים עיקרי השינויים ההתנהגותיים לידי ביטוי:

1. **שכבה סוציו-אקונומית:** בעבר היינו רגילים להיתקל בקשיים חינוכיים בעיקר אצל תלמידים יוצאי שכבות סוציו-אקונומיות חלשות. כעת רואים כי אותן תופעות מופיעות גם אצל מיטב בני הנוער, אשר הוריהם למדו בחינוך התורני, והמשתייכים לשכבות סוציו-אקונומיות חזקות ומובילות.

2. **יכולת לימודית:** רוב הקשיים בעבר התגלו אצל בני נוער שהיו חלשים גם מבחינה לימודית. כעת אנו מתמודדים עם קשיים חינוכיים גדולים גם אצל בני נוער בעלי מסוגלות לימודית גבוהה.

3. **כמות:** אף על פי שאין נתונים אמפיריים, נראה שקיים גידול משמעותי בסך בני הנוער העוסקים בהתנהגויות לא רצויות.

4. **עוצמה:** לפי עדותם של המחנכים, קיים גידול משמעותי בעצמה של ההתנהגויות עצמן. הם נתקלים ביותר ויותר מקרים קיצוניים, שבעבר לא נתקלו בהם כלל.

5. **גיל:** לדברי המחנכים, בעבר הם נתקלו לראשונה בקשיים תרבותיים משמעותיים בעיקר בקרב תלמידי כיתות י' ומעלה. לעומת זאת, היום הם פוגשים את התופעות הקשות כבר בכיתות ז' וח'.

¹ דו"ח של הרשות למלחמה בסמים המסכם את שנת תשנ"ח חשף את העובדה שבשנה הנבדקת (1998) השתמשו כ-10% מבני הנוער שלמדו בבתי ספר בחומר פסיכו-אקטיבי בלתי חוקי. (כלומר, כ-60,000 בני נוער בגילאי 12-18). לגבי שימוש בקאנביס (חשיש או מריחואנה) משתמשים 3.7% מהנוער הדתי, לעומת 5.3% מהנוער החילוני (יצוין שמחנכים דתיים שהצגתי לפניהם את הנתון הני"ל הופתעו, והיו בטוחים שההבדל בין כמות הצריכה של נוער חילוני לעומת נוער דתי יהיה גבוה בהרבה). בתחום השימוש בסמים קשים, אחוז המשתמשים הדתיים הוא גבוה משל החילוניים - 5.1% מהדתיים לעומת 4.1% מהחילוניים! בשנת תשס"ב הופיע המחקר האחרון בינתיים: מתוך 623,000 בני נוער (בגילאי 12-18) השתמשו בסמים 10.5% שהם 65,000 בני נוער. בסה"כ במחקר האחרון התגלו אותם עקרונות: בסמים קלים משתמשים 6.8% מהנוער החילוני, לעומת 3.5% מהנוער הדתי. אך בסמים הקשים שוב "גוברים" הנוער הדתי (6.2%) על הנוער החילוני (5.4%)!

² כדאי לשוב ולהדגיש שמדובר בהתנהגויות המופיעות רק בשולי החברה. לגבי ההיקף המדויק קיים ויכוח בין המחנכים.

6. **מעמד חברתי:** השינוי האחרון, והבעייתי ביותר, נוגע למעמדם החברתי של אותם בני נוער. בעבר היה מדובר בבני נוער שנמצאו בשולי החברה והכיתה, מבחינת מעמדתם החברתי. כיום, תופסים בני הנוער המחוברים לתרבות הבעייתית המדוברת את המרכז החברתי של בני גילם. העובדה שהם זוכים ללגיטימציה חברתית, ליוקרה (בלשון בני הנוער, אלו "החברה שהם in ואילו ה'דוסים' הם ה'פראירים' שנדחקו הצדה") ולמעמד, מבטאת את ההיפוך שהתרחש במבנה החברתי. כלומר, גם אם באחוזים מדובר באותו שיעור של בני נוער המאמצים התנהגויות בעייתיות כפי שהיה בעבר, עדיין יש משמעות גדולה להלך הרוח ולמעמד החברתי של קבוצת בני הנוער העוסקת בהן.

ב. גורמים ומניעים מאז ומתמיד

1. דעת רס"ג

מכיון שאנו עוסקים בתופעות תרבותיות שהן יחסית חדשות בהיקפן או בעוצמת הופעתן אצל הנוער הדתי, עלינו לנסות ולבודד דווקא את הגורמים החדשים אשר מניעים את התהליכים המשפיעים על בני הנוער היום. הרי קשיים בקיום המצוות, פיתויים וספקות באמונה, נולדו עם האדם הראשון.

כבר רס"ג, בספרו "ספר הנבחר באמונות ובדעות", הביא ניתוח של הגורמים לכפירה, ושם מונה רס"ג שמונה גורמים או סיבות עיקריות, המביאים לכפירה ולעזיבת דרך ה', והם:

- א. נטייתו הטבעית של האדם לחפש חיים קלים ולהתרחק ממה שדורש מאמץ.
  - ב. האדם ננעל על תפיסות עולם מוטעות.
  - ג. האדם נגרר ונשלט על ידי יצריו.
  - ד. הסתפקות בהבנה ראשונית ושטחית של הנלמד והעדר נכונות להמשיך ללמוד ולהעמיק.
  - ה. גאוות האדם המביאתו לחשוב שהוא כבר יודע הכול.
  - ו. האדם אינו נזהר וחושף את עצמו לדברי כפירה משכנעים, מבלי שיהיו לו ידיעות שיאפשרו לו להתמודד אתם.
  - ז. האדם שומע הסבר לא עמוק על האמונה, וחושב שלאמונה עצמה אין יכולת להסביר זאת בצורה טובה יותר.
  - ח. פעמים שלאדם יש הסתייגות מהדתיים וזו גורמת לו להסתייגות מהדת עצמה.
- לאחר מכן מונה רס"ג עוד שמונה גורמים שאותם הוא מפרט בפרקים שונים של הספר. תמצית הגורמים הללו היא:
- א. פירש פסוקים מן המקרא באופן שנראה לו מוזר.
  - ב. התפלל לא-ל ולא נענה.
  - ג. ראה רשעים שמצליחים.
  - ד. התפלא איך ממשיכה להתקיים ממשלת כופרים.
  - ה. לא הבין מדוע אנשים יקרים מתים.
  - ו. לא מבין את מושג אחדות הבורא.
  - ז. מתקשה להבין מה זה נפש.
  - ח. אינו מצליח להבין את מושגי הגמול והעונש.

לגבי כל אחד מהגורמים העיקריים מקפיד רס"ג לשלב פסוק בתוך דבריו. נראה שיש בזה רמז מכוון, הרוצה להראות לנו שהגורמים והסיבות הם קדומים ומופרכים כבר לנותן התורה אשר ברא גם את האדם וטבעו, והעניק לו בחירה חופשית.

2. פרופ' ארנד

אין בכוונתנו כעת להסתפק ברשימה יסודית זו, משום שסיבות וגורמים אלו נכונים מאז ומתמיד, ואילו ענייננו כרגע בחיפוש אחר גורמים חדשים, אשר יש בהם משום להסביר באופן מיוחד את מה שקורה בדורנו. הנוער הציוני-דתי מושפע מהתרבות של החברה הכללית שהוא חי בתוכה. לכן, כל ניסיון להבין את התהליכים המתרחשים אצלו ואת התמורות שבתרבותו, חייב להתחיל במאמץ לנתח את הרקע לצמיחתם. נסתפק אפוא ברשימה קצרה של מאפייני התקופה המודרנית, שערך פרופ' ארנד (תשנ"ה) כמבוא לעיסוק רחב בשאלות של "חינוך יהודי בחברה פתוחה":

1. דחיית העבר, עיסוק אובססיבי בעתיד, הערצת כל דבר חדש.
2. הניסיון הוא אבן בוחן יחיד לאמת ולא המסורת.
3. שלילת כל סמכות עד כדי מרידה בה, ולכל הפחות פקפוק שיטתי בתוקף תביעותיה.
4. דחיית הפרטיקולריזם (לאומי, דתי, מיני וכו') לסוגיו, וחיוב מגמות אוניברסליות וכלל אנושיות.
5. חילון ללא רסן של כל תופעות החיים.
6. אינדיבידואליזם רדיקלי. מכאן - רדיפת תענוגות, מתירנות בענייני דיבור, לבוש, פורנוגרפיה... הדגשת זכויות הפרט ומידת הסובלנות... ונטייה למתן חופש לכל אדם לנהוג ככל העולה על רוחו.
7. השקפת עולם המעמידה את האדם במרכז ההווה.

כעבור חמש שנים, חזר ארנד על עיקרי הרשימה (תש"ס) וסיכם את השקפת העולם המודרנית במילים הבאות: אהבת האדם והעמדתו במרכז ההווה, ראיית עצמו במרכז, נטייה לדאוג לעצמו במידה מופרזת אף בלעדית, רדיפת תענוגות אף על חשבון הזולת, דחיית התביעה לריסון עצמי... גינוי הבושה מתוך ראייתה כחולשה

פרימיטיבית שיש להתגבר עליה, החשבת החיים החומריים, הנוחות והנכסים המטריאליים מעל לחיי הרוח והמוסר. מתירנות, העלולה להביא לידי הפקרות מוסרית עד כדי התבהמות.

3. ד"ר מוטי בר-לב ז"ל

הסבריו של פרופ' ארנד מבארים את הבעיות הקיימות בעידן המודרני. אולם עדיין עלינו לברר, מדוע מתרחשים שינויים משמעותיים דווקא בשנים האחרונות?

בשנת תשנ"ו, בסמוך לפטירתו, כתב פרופ' מוטי בר-לב המנוח מאמר בשם "השפעות העולם המודרני על גילויי חילון בנוער הדתי". באותו מאמר, ערך בר-לב רשימה של מה שהוא כינה "גורמי ההשפעות", ובה מנה שלושה עשר גורמים שנראו לו עיקריים:

1. בעולם המודרני מתחזק הכוח של המדינה ופוחת כוחם של מוסדות הדת המסורתיים.
2. בעולם המודרני צומחת ומתגבשת תרבות אוטונומית של נעורים בנפרד מתרבות המבוגרים.
3. בעולם המודרני נוצר "עידן הפנאי" שמושפע מאוד מבעלי אינטרסים כלכליים, וזה דוחק הצדה את ערכי הדת.
4. בעולם המודרני מתארך גיל הנעורים שבו עדיין פטורים בני הנוער מחובות של מבוגרים וממחויבויות דומות.
5. בעולם המודרני ממשיכים רבים מבני הנוער הציוני-דתי ללימודי השכלה גבוהה, ושם הם נחשפים לדעות ולאנשים שעלולים לטלטל את עולמם הדתי.
6. בעולם המודרני בוחרים לבד בן זוג לפי שיקולי "אהבה", ויש צעירים דתיים הפוגשים בני זוג לא דתיים שמשפיעים עליהם ומרחיקים אותם מהדת.
7. בעולם המודרני חל פחות בסמכות הפורמלית של המשפחה וחינוכה.
8. בעולם המודרני נעשו חלק מבתי הספר הדתיים ל"תעשיות חינוך". ההשקעה בהישגים לימודיים פוגעת בעשייה החינוכית.
9. הנוער המודרני סולד מקפיאה ומשמרנות ומחפש התחדשות. מוסדות דתיים הממשיכים ללמד לפי שיטות ליטאיות, נתפסים אצלם כמיושנים.
10. בעולם המודרני שולטים ערכים של אוטונומיה ומימוש עצמי, יחסיות, אינדיווידואליזם, לגיטימציה לסקרנות ולהטלת ספקות. זאת בניגוד לגישה הטוטלית של החינוך הדתי.
11. בעולם המודרני, אין צבא מתנדבים אלא צבא העם, התובע שירות טוטלי. רבים הצעירים המושפעים שלא לטובה בעת שירותם הצבאי האינטנסיבי.
12. אמצעי התקשורת מרבים לתייג באופן שלילי את הממסד הדתי ואת הפוליטיקאים הדתיים. הדבר נותן אותותיו על הדימוי העצמי של הנוער הדתי.
13. בעידן טכנולוגי מדעי, נדחקים לימודי המקצועות ההומניים לקרן זווית, וביניהם לימודי הקודש. במאמר מוקדם יותר, בקיץ תש"נ, עשה בר-לב ניסיון להרכיב רשימה ראשונית של גורמים. ברשימתו הוא ציין שבעה גורמים, שעל רובם חזר במאמר הארוך יותר שציטטנו כעת. אך ברשימתו מאז מופיעים מספר גורמים שאינם כלולים במאמרו הנוכחי. ביניהם הוא מונה שניים שלדעתנו ראוי לציין כאן:

א כל עוד היינו מיעוט מאויים היה לנו עניין לטפח 'גאוות יחידה' וזהות דתית קולקטיבית. משהפכנו בתודעתנו להיות לכאורה מובילים בחברה הישראלית וקיבלנו תחושה של עוצמה, הפכנו להיות מאיימים. לא רק שזנחנו את טיפוח גאוות היחידה, אלא גם החילוננו לספוג הרבה חצים. נוצר אפוא פרדוקס. מקור כוחנו הוא חולשתנו.

ב. הצלחנו בצורה בלתי רגילה לחזק את ההכרה וההתנהגות הדתית של חלקים לא מבוטלים בנוער... מאידך, להתחזקות זו היה גם מחיר. חלק מהמחוזקים והמתחזקים הרתיעו חלקים אחרים מציבור חבריהם. הרתעה זו הביאה לריאקציה שלהם כנגד ההתחזקות וכתוצאה מזה נוצר לא רק קיטוב בין המגמות הדתיות של החניכים, אלא גם לא מעטים הגיעו מן הקיטוב אל החילון.

לענ"ד, רשימותיו של בר-לב נשענות על טענות אמת, שראויות להרחבה. הוא אכן נגע בנקודות עקרוניות, הנוגעות ומשפיעות על צעירים דתיים בעידן המודרני. אך אנו מחפשים גורמים חדשים או מחודשים, שהשפיעו על עוצמת התופעות בשנים האחרונות ממש. אי לכך, נשתדל להרכיב רשימה משלנו, שתהיה שונה מרשימתו בכל הסעיפים כמעט.

ג. גורמים חדשים

החיפוש אחר 'גורמים', בלשון רבים, מניח שתופעות כל כך עמוקות ויסודיות אינן נוצרות רק על ידי גורם אחד בלבד. הניסיונות של מחנכים מסוימים להצביע על 'הגורם' (הטלוויזיה, בעיית לימוד הגמרא וכדו') אינו מספק, ויש לחפש מכלול של גורמים, מתחומי דעת שונים, אשר הופעתם המשותפת מאיצה את התהליכים המדוברים. לדעתנו, התחומים שמהם צמחו השינויים הנם:

1. התרבות הדמוקרטית

בראשית ימיה של המדינה, הייתה לה זהות לאומית ברורה. באותה תקופה, שימשה הדמוקרטיה כלי שתפקידו העיקרי היה לאפשר ל'רוב' לבחור את נציגיו לתפקידים שלטוניים שונים. בשנים האחרונות שינתה הדמוקרטיה את

פניה ונהפכה לדמוקרטיה ליברלית חריפה. סגנון דמוקרטי זה אינו עוד **טכניקה בלבד**, והוא נושא בחובו רשימת **ערכים ברורה**, כמו: שוויון, הומניזם וזכויות הפרט, המחלחלים לכל שדרות החברה כערכי יסוד. בני נוער הגדלים **בתרבות** של דמוקרטיה, שבה מועלים ערכי הפרט וזכויותיו לראש סדר העדיפויות, מושפעים ומפנימים את הערכים גם באורח חייהם הדתי. הנכונות לקבל מצוות אשר נצטוונו עליהן מפי עליון - פוחתת, והעירור על כל מעגלי הסמכות - גדל (וכלשון הנער: "ואיפה הזכויות שלי? מה פתאום שאתם, המבוגרים, תקבעו לי איך להתלבש, להתנהג או כיצד להיות דתי?").

2. תקשורת ההמונים

במבט ראשון, אין שום חידוש בהמצאותם של כלי תקשורת ההמונים בישראל ובהשפעותיהם על בני הנוער. אך לא כן הדבר. פני התקשורת בישראל השתנו ללא הכר, הן מצד המסגרות והן מצד התכנים. מבחינת המסגרות התחדשו בשנים האחרונות מסגרות רבות ומגוונות, בין השאר: ערוצי הכבלים, הערוץ השני - המסחרי, ערוץ 10, ערוצי הרדיו האזורי, שינוי אופיו של העיתון "מעריב" תוך תחרות עם "ידיעות אחרונות", ערוצי הלוויין, כניסת האינטרנט לבתים רבים, ועוד. ייסוד מסגרות חדשות אלו, איננו עניין טכני גרידא. רוב האמצעים מופעלים על פי שיקולים מסחריים. נתוני פתיחה אלו מולידים תוצרים ברמה המשרתת את המכנה המשותף הערכי הנמוך ביותר.

האינטרנט נראה לכאורה תמים למדי. הרי למעט אתרים פורנוגרפיים, אינו אלא מאגר מידע ענק, שניתן בעזרתו ללמוד, ליצור קשר, לשוחח, ועוד אין ספור פעילויות תמימות ואפילו רצויות. ברם, בפועל, אין הדברים כך. האינטרנט מהווה נציג מובהק של התרבות הפוסט-מודרנית. ניתן בעזרתו להתחיל לדבר עם כל אדם בעולם, מבלי שכל צד מזדהה בשמו האמיתי. אין משמעות לגבולות לאומיים ואין משמעות למעמדות אישיים. העולם כולו הוא 'כפר וירטואלי' קטן, בו כולם שווים. אפשר לשוחח עם אדם, וליצור אתו קשרים משמעותיים, מבלי לדעת מראש מהו עולמו הערכי או הרוחני. הוא עלול אפילו להיות סוטה או גנב, וילד תמים המשוחח אתו יגלה זאת רק מאוחר מדי. מתברר, שאמירתו המשמעותית של איש ההגות הקנדי מרשל מקלוהן (תשכ"ה), "The medium is the message" (כלומר, עצם האופי של הכלי הטכנולוגי מהווה אמירה ערכית), נאמרה אמנם בזמנה על הטלוויזיה, אך נכונה אפילו יותר, ביחס לאינטרנט. במילים אחרות: האינטרנט, בעצם דרכי פועלו, מבטא חלק מהמסרים של התרבות הפוסט מודרנית. ביניהם:

- א. **העדר מחויבות**: בגלישה עצמה, במעבר מאתר לאתר, בקלות בה ניתן לקנות מוצרים ולהחזירם, ועוד.
  - ב. **העדר גבולות**: בין מדינות, אך גם בין אנשים. הכול חשופים לאותו מידע והכול יכולים להביע דעה באותה קבוצת דיון: נער בן 14 שאין לו מושג על מה הוא סח, יחד עם פרופסור מלומד שהשקיע שנים בנושא. אמנם, אין שום פסול בכך ששניהם יתבטאו; אך בעולם הווירטואלי, גם המשקל של דברי שניהם הוא שווה.
  - ג. **העדר זהויות**: ביכולת של גולש להסתיר את זהותו. דבר המאפשר לו לבטא את יצריו ודמיונותיו לעיני כול, מבלי לחשוש מתוצאות דבריו.
- ואם כך הוא ביחס לאינטרנט, צא ולמד על המשמעות ועוצמת התוכן של כלים **שתוכניהם** הבעייתיים גלויים, כגון: ערוצי הכבלים, ערוצי הלוויין, ערוצי הטלוויזיה ועוד. התכנים המוקרנים והערכים הגלומים בהם, פעמים רבות סותרים במובהק את ערכי הציבור הדתי ומתאפיינים בפורנוגרפיה ממש. בתוך מציאות חדשה זו גדלים בני הנוער, ורובם חשוף לכך באינטנסיביות ובעקביות.

3. תהליכים סוציולוגיים

ניתוח סוציולוגי שיתמקד בתהליכים שעיצבו את החברה הצינונית-דתית בארץ, יחשוף שינויים רבים ועמוקים שעברו על ציבור זה וממילא על צעיריו. את התהליכים והשינויים שעברו על ציבור זה מבחינת זהותו העצמית ניתן לדעת ל חלק לשלוש תקופות עיקריות:

- א. **ראשית ימי מדינה (תש"ח - תשכ"ז)**: תקופה שבה שאפו צעירי הצינונות הדתית להוכיח ש'גם הם יכולים'. היה להם ברור שהנהגת היישוב וכל עמדות המפתח תפוסות על ידי המנהיגות החילונית, והם חשו שתפקידם העיקרי הנו לתרום את חלקם תוך ניסיון להוכיח ש'גם הם בסדר', אם כי בתפקיד משני.
- ב. **השנות בהנהגה (תשכ"ז - תשמ"ב)**: בתקופה זו, בעיקר בראשית ימיו של "גוש אמונים", חשו לראשונה צעירי הצינונות הדתית שגם הם מסוגלים ליטול חלק בהנהגה ובהובלה של המפעל הצינוני. בתקופה זו החלו חברי גוש אמונים להיות גורם ביישובה של חבל ארץ שלם, יש"ע, אשר יישובו היה להם שליחות וכאידיאל. בימים ההם גדל בהדרגה מספר בוגרי הצינונות הדתית שהשתלבו בתפקידי פיקוד וקצונה בצבא, בעשייה התיישבותית, ועוד. במילים אחרות: מזווית הראייה הסוציולוגית המתוארת, תפסו "גוש אמונים" ומפעל ההתיישבות שלו תפקיד מרכזי בבניין הזהות העצמית של הנוער הצינוני-הדתי. הנוער הרגיש אז גאוות יחידה, וחזק בצורה משמעותית את זהותו הצינונית-דתית.

ג. **סימני השאלה (משנת תשמ"ב ועד היום)**: בעקבות פינוי סיני, ובעקבות הוויכוח החריף שניטש סביב מלחמת של"ג, החל להיחשף תהליך הדרגתי של שינוי ערכי היסוד של מדינת ישראל. ההתיישבות החלוצית של אזורי ארץ ישראל (גם בתוך תחומי הקו הירוק) חדלה לשמש כיעד ציבורי מרכזי. ערכי יסוד כגון: יישוב הארץ, ביטחון ואפילו קליטת עלייה, איבדו מבכורתם לטובת שורה שלמה של ערכים ועיסוקים אחרים, מזכויות הפרט ועד עיסוק בהיי-טק, מ'שלוש' ועד עיסוק אינטנסיבי בשאלות של מוסר, מדיניות כלכלית, רווחת הפרט, זכויות האישה, ועוד.

מצב זה יצר ויוצר מבוכה אצל צעירי הציונות הדתית. הם, שממשיכים להתחנך על ערכי תרומה והתנדבות, ציונות והתיישבות, מרגישים שהם מניפים בגאון דגלים, שאחרים כבר אינם דוגלים בהם. הם חונכו לראות את עצמם כחלק מהחברה הישראלית כולה, והנה הם שייכים לקבוצה אשר ערכיה אינם רלוונטיים ואף נתפסים לא מעט כאנכרוניסטיים או אפילו כמאיימים על התפיסה הערכית הרווחת. התהליך המתואר כאן הביא למצב שבו חלק מהנוער הציוני-דתי איבד מתחושת גאוות היחידה של הציבור שהשתייך אליו וזה הביא, אצל חלקם, להחלשה של זהותם הציונית-דתית.

כדאי לציין, שבמקביל לתהליכים אלה, התרחשו גם שינויים חריפים ביחס של הציבור הכללי אל הציבור החרדי. הגורמים לכך רבים. הדבר החל מביטול המכסה של סך הצעירים החרדיים הרשאים לדחות את גיוסם. במקביל, נוצר גידול טבעי של הציבור החרדי (ושל מספר נציגיו בכנסת), דבר אשר נתפס על יד סקטורים מסוימים בחברה כאיום על אופיה החופשי של המדינה. במקרים רבים חשים צעירי הציונות הדתית, שהביקורת המופנית כלפי הציבור הדתי כולו, מופנית גם אליהם. מצב זה מצטרף לגורמים נוספים המערערים את זהותם הדתית.

4. תקופת הפוסט-מודרנה

נסתפק כעת במאפיין מרכזי אחד שלה. התקופה המודרנית התאפיינה באידיאלים ובאמונות שונות: סוציאליזם וקומוניזם, ליברליזם, ועוד. לכל אחד היתה תפיסת עולם משלו בדבר האופן לעשות את העולם יותר טוב ומוסרי. אך המשותף לכולם הייתה ההכרה שיש **אמת** ושאותה ניתן לחשוף. לעומת תפיסות מודרניות אלו, מתאפיינת התקופה הפוסט-מודרנית בטענה שיש **רק** גישות סובייקטיביות של כל פרט ופרט. אין אמת ואין תשובה נכונה. כל אחד וראייתו האישית, כל אחד והנרטיב שלו לגבי המציאות. במילים אחרות: בחברה פוסט-מודרנית, האמת היא - שאין אמת.

למותר לציין, שמי שחי ויונק מצעירותו מהתרבות הפוסט-מודרנית, גדל בעצם בתוך חברה המשדרת במובנים רבים את ההפך מהנחות היסוד של החינוך התורני. הרי האמונה היהודית מושתתת על אמונה באל-אחד, על תורה משמים ועל עיקרי אמונה נוספים, שהם אמיתות מוחלטות. האמונה היהודית מושתתת על אחריות, מחויבות ועמל, ואילו התרבות הפוסט-מודרנית מעלה על נס יסודות כגון: חופש, סיפוק מייד, והנאה. תורת ישראל מעמידה במרכז את הקב"ה, ואילו החברה הפוסט-מודרנית מעמידה במרכז את האדם הפרטי. **במילים אחרות: הסביבה הפוסט-מודרנית משדרת מסרים הסותרים את החינוך הדתי באשר הוא. מסרים העלולים לכרסם בהנחות האמונה של הנוער הדתי, ולהקשות עליו לקבל בפשטות את עיקרי אמונתו.**

5. תקופת הפוסט-ציונות

המחשבה הפוסט-מודרנית מתבטאת בין השאר במעבר מתקופה של ציונות לתקופה של פוסט-ציונות. הציונות אינה נתפסת כתנועה מוסרית או צודקת, אלא כחלק מהאימפריאליזם ומתנועות הכיבוש שמשחיתות את המוסר והמדינה גם יחד. למותר לציין את ההשפעות הישירות והעקיפות על בני נוער ציוניים דתיים, הגדלים באקלים תרבותי כזה, ואת התוצאות על יכולתם להזדהות בטבעיות עם זהותם הציונית דתית.

6. חשיבה רציונלית מדעית

מערכת החינוך במדינת ישראל, ובכללה החינוך הציוני-דתי, מושתתת על יסודות של חשיבה מערבית רציונלית. אין כוונתנו כעת לעצם העובדה שתלמידי החמ"ד לומדים לימודי חול, אלא לתכנים ולמסרים הנלווים ללימוד זה, תוך הפנמת דרכי החשיבה והנחות היסוד הערכיות של כלי החשיבה המדעיים. התלמיד מתחנך, כתפיסת עולם, לבדוק, לחקור ולבחון כל דבר, עם כלי בקרה שכליים הגיוניים. הוא יונק ממקצועות החול את הגישה הרציונלית, הגורסת שאת הכול יש לנסות להוכיח ולהבין. והנה פתאום, בהגיעו למקצועות הקודש ולנושאים תורניים, הוא מרגיש שזונחים את יסודות החשיבה שעליהם הוא חונך, ומבקשים ממנו להאמין, באופן עיוור, בדעות ואמונות שמוריו ורבותיו רוצים להעניק לו. דבר זה הוא קשה מאוד, ולדעתנו מהווה סתירה ליסודות החשיבה המודרנית שנחשף אליהם וחונך להם.

במחשבה ראשונה, מאפיין זה (של חינוך לחשיבה רציונלית) אינו חדש והוא מהווה יסוד בחינוך הציוני-דתי בארץ מראשיתו. ממילא היה מקום לטעון שאין למנותו ברשימה של גורמים **חדשים**. אך נראה שיש שינויים בעוצמה שהדברים קיבלו בשנים האחרונות. תלמידי החמ"ד לומדים את מקצועות החול בהיקף גדול מהעבר. במקביל, תוכני המקצועות מדגישים יותר ויותר את דרכי החשיבה ולא רק את תוכני החומר הנלמד.

7. רצח רבין

ברצוננו כעת להצביע על אירוע אחד, נוראי, שנתן ונותן את אותותיו על מעגלים רבים בחברה הישראלית, וביניהם על החינוך הציוני-דתי. כוונתנו לרצח של ראש ממשלת ישראל, יצחק רבין ז"ל, בחשוון תשנ"ו. הרצח פגע במעגלים שונים ומגוונים של החברה הישראלית כולה. וברצוננו להצביע כאן על שני סעיפים קטנים, הקשורים לדיונו. א. העובדה שנרצח ראש ממשלה בישראל, על ידי מתנקש יהודי שפוי, מערערת את הביטחון לרבים, מכל המגזרים, ביציבות של החברה והמשטר בישראל. הנחות יסוד וערכי יסוד נבדקים מחדש וכל מערכות החיים חשות עירור וזעזוע.

ב. העובדה שראש הממשלה נרצח על ידי יהודי חובש כיפה, גררה התקפה אדירה כלפי הציבור הציוני-דתי ומערכת החינוך שלו. התקפה אדירה בחריפותה, עצמתה והתמשכותה. בבת אחת, הנוער הציוני-דתי, שהרגיש גאה בכיפתו הסרוגה, חדל לראות בשייכותו הקבוצתית מקור לגאווה. מצב זה השפיע בצורה הקשה ביותר על צעירים, אשר באופן טבעי נמצאים בשלבים של גיבוש זהותם. כדברי צעיר אחד שראיינתי לקראת עבודה זו: 'בימיך זו הייתה גאווה גדולה להשתייך למה שקראתם 'דור הכיפות הסרוגות'. אך היום זה לא כזה כבוד גדול'.
נדמה שלא נטעה אם נטען, שרצח רבין, בצד ההתקפות הכבדות על הציונות הדתית, יצר גלי הדף נפשיים, שגרמו "פגיעות" פנימיות והצטרפו לרשימת הגורמים החדשים לשינויים בעולמם של צעירי הציונות הדתית.

8. תרבות

במישור התרבותי, ניתן להצביע על תמורות רבות אשר מתרחשות כעת בחברה הישראלית, המשפיעות על עיצוב זהותו של הנוער הציוני-דתי. אנו נצביע כאן רק על שתיים מהן:
א. **מימוש עצמי**: תרבותה של החברה הישראלית מאופיינת במעבר מתמיכה בערכים כלליים הקשורים ללאום, למדינה וכדו', לסולם ערכים המציב במקום מרכזי את הפרט, צרכיו ומאווייו.
ב. **תת תרבות**: חלק מרכזי מהתרבות שבני הנוער הציוני-הדתי נחשפים אליו, אינו אלא תת-תרבות בוטה ווולגרית. לא מדובר במוסיקה קלאסית, בהצגות תיאטרון או אפילו בסרטים איכותיים. מדובר במערכת מסחרית המתאפיינת ברמה זולה ושטחית, מערכת המוכרת והממסחרת תוצרים הפונים לרובד הנמוך של האדם והחברה.
בשונה מהציבור החרדי, רוב הציבור הציוני-דתי צורך את התרבות הזאת, והוא נכנס לסלון ביתו דרך סוכני התרבות השונים. החשיפה היומיומית הקבועה, לתכניות, עיתונים וכלי "תרבות" אחרים, המשווקים בעצמה אדירה תכנים זולים ופופוליסטיים, מעניינת, מושכת ומשפיעה הרבה יותר מאשר המורה הדתי ודף הגמרא. מצב זה, כשהוא חוזר על עצמו יום אחר יום במשך שנים, משפיע מאוד על הנוער הדתי ומעצב את עולמו הרוחני.

9. אורח חיים

הנוער הציוני-דתי אינו חי בתוך בועה. הוא חלק מהחברה ותרבותה, ומושפע מהלכי רוח שבתוכם הוא חי. מבין שאר הגורמים המשפיעים עליו, ניתן למנות כבעל השפעה גבוהה את אופי בית הוריו ואורח חייהם. ציבור המבוגרים של הציונות-הדתית מושפע אף הוא ממכלול הגורמים שנמנו לעיל. אט אט חל שינוי גם בסולם הערכי של המשפחה הציונית-דתית הממוצעת. ציבור זה, אשר בעבר בלט בשאיפותיו האידיאליסטיות, התברגן, ועוסק אף הוא בביסוס איכות חייו הכלכליים והחומריים. די להשוות את הפרסומות המופיעות היום בעיתונות הציונית-דתית לאלו שהופיעו אך לפני עשור, בכדי לראות שגם אצלו תופסת הרווחה האישית מקום מרכזי. טיולים לחו"ל, שיפור תנאי המחיה והדיר, רכישה אינטנסיבית של אמצעי בידור ביתיים ועוד, תופסים מקום מרכזי הרבה יותר מאשר בעבר. כאן, כמו אצל הנוער, העיקר אינו השאלה האם סך העוסקים בתחומים אלו גדל. השאלה היא המרכזיות והלגיטימיות שהעיסוק בתחומים אלו תופס. הנוער, החי בבית הוריו ושותף לתרבותם, יונק מצעירותו סולם ערכים שלא תמיד משדר נאמנות לסולם הערכים הרשמי של הציונות הדתית בכלל, ושל הוריו שלו בפרט. ייתכן מאוד, שצעירים השומעים מסרים חינוכיים רמי מעלה, אך רואים שבפועל הוריהם אינם חיים לפיהם, בוחרים את החיים על פני המסרים.

10. לחץ חברתי

עד כמה שהדבר עלול להישמע מוזר, בכוונתנו למנות כאן את עצם התופעה, כגורם בפני עצמו. נדמה שבמציאות נוצרת מעין תופעה של כדור שלג. אחרי שבני הנוער הראשונים הושפעו מהגורמים הנ"ל והחלו לאמץ, במספרים גדלים והולכים, את סממני ההתנהגות הבעייתית, ניצבים חבריהם בפני קושי, הנובע מלחץ חברתי ומרצון להידמות לאחרים. בשלב זה, אין כבר "צורך" אף באחד מהגורמים שהוזכרו לעיל כדי לחולל שינוי תרבותי ואימוץ של התנהגויות בעייתיות. עצם העובדה שדמויות בחברה שלהם (בחלק מהמקרים דמויות מרכזיות), מתנהגות בצורה מסוימת, כבר מהווה גורם המשפיע על האחרים לאמץ אף הם את ההתנהגויות המדוברות. אם נוסיף לתיאור את העובדה שהגורמים התרבותיים עצמם (אשר מנינו לעיל) עדיין קיימים ומשפיעים ביתר שאת ועצמה, הרי שההשפעה על שאר בני הנוער היא כפולה ומכופלת.

11. סיכום הגורמים

רשימת הגורמים שמנינו לעיל מהווה את הבסיס להבנת העולם התרבותי שבתוכו גדלים צעירי הציונות הדתית בימינו. למותר לציין, שלא כל תופעה משפיעה באותה מידה על כל נער ונערה. ישנן תופעות המהוות גורם מרכזי אצל האחד, ואילו דווקא אחרת משפיעה במיוחד על חברו. למיטב הבנתנו, חלק גדול מהרשימה שמנינו לעיל, מהווה פירוט של תופעות וגורמים שאכן השתנו מאוד, בכיוונם ובעצמתם, דווקא בשנים האחרונות.
לכאורה, יש אשר יסברו שהדברים אינם נוגעים לנוער הציוני-דתי. הם גדלים על ברכי השקפת עולם שונה, שדבר אין לה עם גישות ה"פוסט" למיניהם. אך האמת החינוכית הפוכה: כל אדם, ובפרט נער הנמצא בשלבי גיבוש זהותו ועיצובה, מושפע, גם אם בעקיפין, מהאווירה התרבותית שמסביבו.

יש בצירוף כל הגורמים שמנינו לעיל גם יחד, בצד ההכרה שחלק מהשפעתם נעשית בצורה עקיפה, על ידי חלחול של נורמות, משום הצעה של הסבר חלקי לשינויים התרבותיים וההתנהגותיים המתחוללים היום אצל צעירינו; שינויים המציבים אתגר חינוכי בפני מחנכיו, הנדרשים, מתוך הבנת התהליכים, לברור לעצמם את דרכי ההתמודדות הראויות. נאמר את הדברים ישירות: תרבות זאת מחלחלת ומשפיעה על כולם, לאו דווקא על אלו שמאמצים בפועל התנהגויות בעייתיות. שולי המחנה משולים לקצה קרחון, המלמדים על עוצמה אדירה של ציפיות רוחניות וצרכים נפשיים המסתתרים מתחת לפני השטח אצל כלל הנוער. כמו ברפואה ההוליסטית, כך בעולם החינוך, תופעות שטחיות המתגלות בקצה הגוף, מלמדות על צרכי עומק של הגוף כולו. עינינו צריכות להיות נשואות למרכז, לניסיון להבין את צרכיו הרוחניים, שהם שונים, ואולי אף עמוקים, מאלו של אתמול.

ד. דיוקנו של הנוער הציוני- דתי בימינו

סך הגורמים והתהליכים שמנינו לעיל, יוצרים אטמוספירה חינוכית-תרבותית, שבתוכה גדל הנוער הציוני-דתי של ימינו. בין במודע ובין בתת-מודע, הוא יונק מערכי הדור והתרבות ומפנים אותם לתוך עולמו הרוחני והאיש. בשורות הבאות ננסה ליצור דיוקן של הנוער הטיפוסי אשר עולמו מורכב גם מהשפעות משמעותיות של התרבות הפוסט-מודרנית. למותר לציין, שאין שום נער או נערה המתאימים בדיוק לתיאור הדמיוני שננסה להעלות כאן. יש המושפעים יותר ממאפיין אחד, ויש שקו מחשבה אחר נתפס אצלו כעיקרי. אך רשימת האמונות והערכים שננסה למקד בהמשך, תסייע להבין את עולמו של מי שגדל בדור הזה.

השאיפות המאפיינות את דור הצעירים הציוניים-דתיים מתבטאות גם במשפטים ובאמירות האופייניות לנוער זה. ישנן שאיפות שהן תולדה של החינוך התורני, וישנן שאיפות שהן תולדה של השפעות התרבות העכשווית. השאיפות והאמירות אשר נחשפות אצל חלק המבני הנוער ואשר מקורן בתרבות הסובבת הן:

1. "אני רוצה חופש"

הנוער אומר: תן לחיות. אני רוצה חופש. אל תגביל אותי, אל תגיד לי מה לעשות. גם לי יש זכויות. התרבות שבתוכה אני חי משדרת לי כל הזמן: "חיה ותן לחיות". תעשה חיים כפי שאתה רוצה. משום מה, רק אתה, המחנך הדתי, משדר לי הגבלות ואיסורים, בתחומים שבהם אני רוצה לקבוע את דרכי בעצמי.

2. "אני רוצה להרגיש"

הנוער מחפש ריגושים. חוויות והנאות פיסיות. מה שיותר צבעוני, רועש, קצבי, תופס יותר את העין ואת הלב. העולם מוכר חוויות וריגושים, והם ממכרים. מה שהצליח לרגש אותי אתמול, כבר לא מספק היום. הרי 'כיוון שדש בו, נעשית לו כהרגל'. וכידוע, "משביעו – רעב".

3. "אני רוצה להבין"

כל העולם מדבר בהיגיון. מערכת לימודי החול, המתקדמים ביותר, מבוססת על חקירה ולוגיקה. גם בתחום האמונות והדעות, אני מוכן לשמוע ולקיים, אך רק אם זה הגיוני ומשכנע. בכל שאר התחומים, אתה המחנך מכניס אותי למעבדה בבית הספר, ואני לומד לחפש הוכחות אמפיריות. מדוע פתאום, בתחום הכי משמעותי ואיש, אאמן באמונות שלך, בלי לקבל הוכחה לוגית לצדקתן?

4. "אני רוצה שקט מאידיאלוגיות"

עזוב אותי מהסיסמאות הגדולות. תן לחיות. יכול להיות שבכל התיאוריות אתה צודק. אבל 'לא בראש שלי'. אין לי כוח לכל האידיאלים האלו. שוב ושוב אנו שומעים דיווחים ממחנכים מתוסכלים, אשר אחרי שמקדישים זמן ומאמץ כדי להסביר לתלמיד למה כדאי לו להתנהג בצורה מסוימת אומר לו התלמיד: 'אתה צודק, אבל עזוב, אין לי כוח לכל האידיאלים האלו'. ולזה, מתקשה המחנך למצוא תשובה.

5. "אני רוצה עכשיו"

אין מספיק סבלנות לתהליכים ארוכי טווח. אם אני לא מצליח לעשות משהו מיד, כנראה שאני פשוט לא יכול. אין כוח התמדה ונחישות. מרימים ידיים כבר אחרי הניסיון הראשון להכין שיעורי בית, או לענות על שאלות במבחן. הדבר נכון גם ביחס לצורך לחולל שינויים באישיותי ובמידות שעל פיהן אני מתנהג. "ככה אני - וזהו".

מאפיין זה מונע בעיקר על ידי כלי התקשרות ההמוניים, הן בתוכניותיהם (המגיעות תמיד לסוף טוב תוך שעה בדיוק), והן על ידי הפרסומות המסחריות המשרדות פתרונות קסם לכל שאיפות האדם. אנו חיים בדור שבו גם הטכנולוגיה המודרנית משדרת את החשיבות של תוצאות מידיות המושגות עם כמה שפחות מאמץ. ממיקרוגל ועד מדיח כלים, מדרכים להגדלת הזיכרון במחשב ועד המצאת הפקסימיליה, משדרת הטכנולוגיה המודרנית את הערך המקודש של 'יותר מהר ופחות מאמץ'. כל עוד מדובר בעזרים טכניים, אין בתופעה בעיה ערכית והלוואי שהאדם יוכל להתפנות לעיסוקים חשובים יותר. אך המציאות היא שחיפוש דרכים קצרות וקלות נהפך לאידיאל, המשפיע גם על עולמו הרוחני של הצעיר.

המניע שלי הוא הרצון, ולא דווקא ההיגיון. בתחומים מסוימים אני אימפולסיבי. אני חש צורך גדול למלא את כל שאיפותיי ולהיענות לכל מה שבא לי. אני קונה חפצים ועושה דברים, לפי הרצון ולא דווקא לפי ההיגיון.

7. "אני"

במרכז עולמי ניצב - אני. טובתי קודמת הרבה פעמים לטובת חבריי וסביבתי. כדי לדאוג לטובת עצמי, אני מוכן לרמוס הרבה צרכים של החברה והקהילה. המטרה המרכזית שלי בחיים הוא לקדם את עצמי ואת צרכיי האישיים. זו שאיפתי ואינני מתבייש בה כלל. אמנם, "אם אין אני לי, מי לי?". אך זה רק כבסיס להמשך: "וכשאני לעצמי, מה אני?"

8. בשולי הרשימה

לקראת סיום, חובה להדגיש שהרשימה הנ"ל מבטאת רק צד אחד של המטבע. במקביל, אצל בני נוער אחרים ולפעמים אצל אותם בני נוער בעצמם, מתפתחות תופעות חינוכיות מבורכות. תנועות התנדבות וחסד שלמות הבנויות כל כולן על הנוער שלנו. כן קיימת קבוצה רחבה המארגנת בכל הזדמנות פעילויות "רשות" של לימוד תורה. בכל אתר ואתר קמות "שיבות בין הזמנים" בהפעלה וארגון של הנוער עצמו, נוסדים שיעורים שבועיים ועוד. מי שרוצה לקבל תמונה מלאה על התהליכים החינוכיים המתרחשים לנגד עינינו, אל לו להסתפק במבט על הקשיים שמאמר זה התמקד בהם. שומה עליו גם להכיר את התהליכים החיוביים המופיעים בו בזמן בתוך המחנה. זאת ועוד. אין זה מן ההכרח להגדיר את הרצון לבטא את עצמותי, לחוות ולחיות במלוא המשמעות, כשאיפות שליליות. הבעיה נוצרת כשהן נתפסות כשפעות חוץ, הנוגדות את דרכה של תורה, וד"ל.

לסיכום, כאמור, אין בנמצא אף נער בודד המאופיין על ידי כל השאיפות והאמירות שפירטנו לעיל. אך יש כאן ניסיון לצייר פרופיל של ההשפעות החינוכיות על הדור, פרופיל תיאורטי, אשר מסייע בהבנת צורכי הנוער ואתגרי החינוך המיוחדים של ימינו.

ה. סיכום

המציאות שתוארה כאן מציבה אתגר כפול בפני מערכת החינוך הדתית. ראשית, עליה להשכיל לזהות את השינויים ואת תוצאותיהם. שנית, עליה לגבש את יחסה כלפי התופעות והשלכותיהם. במבט ראשון, ניצבת בפניה בחירה בין שלוש אלטרנטיבות:

- א. לראות בשינויים איום וסכנה שצריך וניתן להילחם נגדם במלחמת חרמה (חינוכית וערכית). לפעול בכל הכוח בכדי להשאיר את המצב הישן על כנו, ולראות בו את המערכת הרצויה והמושלמת.
  - ב. לראות בשינויים איום וסכנה אשר לא ניתן לדכא. לבחון דרכי התמודדות ואף ליזום שינויים שיצמצמו את נזקי התקופה והשפעתה.
  - ג. לראות בשינויים פתח תקווה לצמיחה והתחדשות. לחפש את היתרונות ואת הערכים החיוביים הגלומים ברוב השינויים ולבחון כיצד ניתן לתעלן לכיוון בונה ומפרה.
- ההכרעה בין אפשרויות אלו או שילוב חלקי בין כולן, היא המשימה הבאה המוטלת עלינו. החינוך הציוני דתי ניצב על פרשת דרכים. הוא זקוק למנהיגות שתדע לא רק לכבות שריפות, אלא להתעלות ולהוביל את בתי הספר הדתיים, כמו גם את מערכות החינוך הלא פורמליות שלידם, להישגים חינוכיים חדשים. התמודדות רצינית מצריכה זהירות מפני שתי סכנות: מצד אחד, יש צורך בנכונות להתמודד ישירות עם הקשיים, מבלי לטייחם ומבלי להקדיש זמן מיותר בחיפוש אשמים. מאידך, יש צורך בגישה רגועה ועניינית, ללא היסטריה ו"כנסי חירום", ללא ניפוח תופעות ומבלי להיתלות בסיפורים חריגים.

ו. לקראת עתיד

למותר לציין, שהעיקר חסר מהספר. מה עושים לנוכח השינויים התרבותיים שחלים לנגד עינינו? שלב ה"פתרונות" לא הופיע במאמר זה מכמה סיבות: ראשית, זה מצריך מאמר בפני עצמו. שנית, יש מבחינתי אמירה בהחלטה לסיים את המאמר כעת ולהותיר חומר למחשבה רק על השינויים והאתגרים. פעמים רבות מידי אנו רצים ל"פיתרון" ול"תגובה הרצויה", מבלי להשקיע די זמן ומאמץ בניסיון להבין לעומק את הנוער ותרבותו. לענ"ד, ניתן לגבש דרכי התמודדות רק לאחר ניתוח מעמיק של התופעות והתהליכים. מאמר זה מהווה בקושי טיטה לניתוח הנדרש. תגובות ודברי ביקורת נוקבים שיכתבו בעקבותיו, רק יפרו את הדיון ויניחו בסיס משותף לכולנו בבואנו לכתוב את מאמר המשך...

כל הרצונות של כל הברואים ובייחוד של האדם, הם גרעינים שיש בהם כוח צמיחה (אורות הקודש, ג, עמ' עד)